

INSTYTUT WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

dr Piotr Rylski

**Prywatna opinia biegłego w postępowaniu cywilnym
- analiza prawnoporównawcza**

Warszawa 2009

Spis treści

Wykaz skrótów	1
I. Cel analizy.....	2
II. Metoda analizy	3
III. Analiza	4
1. Zagadnienia wstępne.....	4
2. Poszczególne systemy procesowe	Błąd! Nie zdefiniowano zakładki.
2.1. Systemy kontynentalne nieprzewidujące prywatnej opinii biegłego.....	7
2.2. Systemy kontynentalne przewidujące instytucję prywatnej opinii biegłego.....	9
2.3. Systemy prawne common law	12
3. Konkluzje	17
IV. Podstawowa literatura.....	21
V. Wykaz załączników	23

Wykaz skrótów

- BGH NJW - *BGH Neue Juristische Wochenschrift*
- COJ - belgijski kodeks sądowy z 1967 r. (*Code Judiciaire*)
- CPC - włoski kodeks postępowania cywilnego (*Codice di Procedura Civile*)
- CPR - angielskie zasady procesowe z 1999 r. (*Civil Procedure Rules*)
- LEC - hiszpański kodeks postępowania cywilnego z 2000 r. (*Ley de Enjiciamiento Civil*)
- NCPC - francuski kodeks postępowania cywilnego z 1975 r. (*Nouveau Code de Procédure Civile*)
- ZPO - niemiecki kodeks postępowania cywilnego z 1877 r.
- PCS - Procedura Cywilna Szwajcarska (*Procédure Civile Suisse*) z dnia 19 grudnia 2008 r.
- PS - Przegląd Sądowy

I. Cel analizy

Analiza prawnoporównawcza dotycząca znaczenia opinii biegłych, przedstawianych przez strony procesowe w postępowaniu cywilnym (prywatnych opinii biegłych) została przeprowadzona na prośbę Ministerstwa Sprawiedliwości (pismo MS z dnia 7.04.2009 r., DL-P-II-418-14/08).

Jej celem jest przeanalizowanie obowiązujących w poszczególnych krajach przepisów regulujących dopuszczalność i moc dowodową prywatnej opinii biegłego w postępowaniu cywilnym. Po pierwsze chodzi więc o ustalenie, w jakich systemach prawnych opinia taka jest dopuszczalna, po drugie zaś, jakie ma ona znaczenie w procesie dowodzenia.

W związku z wyraźną prośbą Ministerstwa Sprawiedliwości w ramach analizy uwzględniono także kwestię terminów do zgłaszania tego dowodu w postępowaniu cywilnym. Chodzi tu o udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy systemy prawne przewidujące prywatną opinię biegłego zakreślają jakiegokolwiek ramy czasowe do jej zgłoszenia w procesie i czy ewentualne ramy czasowe są przewidziane specjalnie dla tego środka dowodowego, czy też wynikają z ogólnych zasad postępowania dowodowego.

II. Metoda analizy

Przygotowując analizę oparto się na dostępnej zagranicznej literaturze przedmiotu (opracowania systemowe, monograficzne, podręcznikowe i komentarze), zbiorach orzecznictwa oraz tekstach ustaw państw obcych. Podstawowa literatura została wyszczególniona w części IV niniejszej analizy.

Analiza w pewnym stopniu odwołuje się do wyników poprzedniej analizy prawoporównawczej sporządzonej przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości na prośbę Ministerstwa Sprawiedliwości we wrześniu 2008 r.

W ramach opracowania uwzględniono następujące systemy procesowe: francuski, niemiecki, szwajcarski, belgijski, angielski, irlandzki, włoski, szwedzki, fiński, oraz prawo federalne Stanów Zjednoczonych. Szczególny nacisk, zgodnie z prośbą Ministerstwa Sprawiedliwości, położono na przedstawienie systemów angielskiego, irlandzkiego i amerykańskiego. W związku z tym do tekstu opracowania dołączono także fragmenty tekstów zasad procesowych oraz angielskiej i amerykańskiej praktyki sądowej, na których oparto analizę (część V) .

III. Analiza

1. Zagadnienia wstępne

Pod pojęciem prywatnej opinii biegłego na potrzeby niniejszej analizy należy rozumieć **opinię przygotowaną na zlecenie strony** przez osobę (lub instytucję) posiadającą wiedzę specjalistyczną, w odróżnieniu od opinii przygotowanej na zlecenie organu procesowego (sądu), którą określa się mianem opinii biegłego sądowego¹.

Zasadniczo wśród systemów procesowych państw obcych można wyodrębnić takie, które dopuszczają możliwość uznania opinii sporządzonej na zlecenie strony za dowód w postępowaniu cywilnym oraz takie, które takiego środka dowodowego nie przewidują². Do pierwszych należy zaliczyć przede wszystkim systemy prawne *common law* (Anglia, Irlandia, USA). Do drugich zaś państwa Europy kontynentalnej, takie jak m.in.: Szwajcaria, Francja, Belgia, Niemcy. Do tej grupy bez żadnych wątpliwości należy także zaliczyć Polskę³.

Powyższe zróżnicowanie jest pochodną odmiennego założenia co do sposobu przeprowadzania dowodów w postępowaniu cywilnym i pozycji biegłego w systemie procesowym.

W systemach prawnych *common law* tradycyjnie mówi się o sporności procesu (*adversary system*), co przesądza o zasadzie prywatnego zbierania i przedstawiania sądowi zebranego materiału dowodowego. Strony same gromadzą dowody przed rozprawą i jedynie prezentują je przed sądem (lub sądem i ławą przysięgłych). W tej sytuacji uzyskanie opinii biegłego spoczywa na stronach, które powołują biegłych i

¹ Por. M. Lipczyńska, *O tzw. opinii prywatnej biegłych w procesie karnym*, Palestra nr 3/1976, s. 46; T. Tomaszewski, *Czy korzystać z opinii prywatnych?*, PS nr 2/1997, s. 18.

² *Analiza prawno porównawcza IWS z września 2008 r.*, s. 14, maszynopis niepubl.

³ W orzecznictwie przyjmuje się, że prywatna ekspertyza opracowana na zlecenie stron złożona w sądzie nie stanowi opinii biegłego, o której mowa w art. 278 § 1 k.p.c., ale może być potraktowana jako przedstawienie przez stronę jej stanowiska w sprawie z uwzględnieniem wiadomości specjalnych (por. wyrok SN z 12.04.2002 r., I CKN 92/00, niepubl.; wyrok SN z 20.01.1989 r., II C R 310/88, zb. orz. LEX nr 8940; wyrok SN z 11.06.1974 r., II CR 260/74, zb. orz. LEX nr 7517).

wysłuchują ich przy udziale drugiej strony przed sądem. Z tego względu w tych systemach prawnych nie funkcjonuje najczęściej pojęcie biegłego (*expert*) ale biegłego-świadka (*expert-witness*), to jest osoby wybranej przez stronę do przedstawienia określonego stanowiska przy wykorzystaniu wiadomości specjalnych⁴. Biegły - świadek w swoim statusie jest zbliżony do zwykłego świadka, gdyż zasadniczo nie ciąży na nim żadne obowiązki względem sądu, a różnica polega jedynie na posiadaniu przez tego świadka określonej wiedzy specjalistycznej. Zgodnie z tym założeniem każda ze stron ma prawo przedstawiać swoich biegłych, którzy w czasie procesu będą bronić swojego stanowiska wyrażonego w opinii w ramach tzw. „krzyżowego przesłuchania” (*cross examination*)⁵. Dowód ten podlega swobodnej ocenie sądu (lub ławy przysięgłych).

Z reguły jednak opinia biegłego sporządzona na żądanie strony musi być przed procesem ujawniona (tzw. *pre-trial disclosure*) drugiej stronie postępowania, by umożliwić jej przygotowanie się do procesu i zadanie pytań biegłemu. Warto jednak zaznaczyć, choć kwestia ta będzie dalej przedmiotem szerszej analizy, że nowa regulacja procesowa w Anglii, która weszła w życie w 1999 r. (*CPR*) dokonała w szerokim zakresie wyłomu od tych zasad, wprowadzając możliwość powoływania przez sąd biegłego (tzw. *single joint expert*), w miejsce prywatnych biegłych powoływanych dotychczas przez strony. Dotyczy to przede wszystkim spraw drobnych i o niewielkiej wartości przedmiotu sporu, gdzie sporządzenie opinii prywatnych może okazać się zbyt długotrwałe i kosztowne.

Odmienne sytuacja przedstawia się w tych systemach procesowych, w których przewidziana jest zasada oficjalności w przeprowadzaniu dowodów. W tych państwach z reguły biegłym staje się osoba wyznaczona przez sąd, powołana do pełnienia czynności biegłego w drodze orzeczenia sądowego⁶. Natomiast prywatna opinia biegłego nie jest zazwyczaj traktowana jako dowód, a jedynie jako twierdzenia strony o faktach, które jeśli nie zostaną zaprzeczone przez stronę przeciwną mogą zostać uznane za element podstawy faktycznej rozstrzygnięcia bez potrzeby

⁴ G.C. Hazard Jr, *Civil Procedure in Comparative Perspective*, [w:] *Common Law- Civil Law. The Future of Categories of the Future*, Toronto 2009, s. 48.

⁵ T. Tomaszewski, *Czy korzystać...*, s. 20.

⁶ G.C. Hazard Jr, *Civil...*, s. 48; T. Tomaszewski, *Czy korzystać...*, s. 21.

przeprowadzania w tym zakresie dowodów. Czasami prywatną opinię biegłego uznaje się za zwykły dowód z dokumentu prywatnego, jeśli zostanie złożona na piśmie⁷. Wynika to z koncepcji, że w tych systemach prawnych biegły jest traktowany jako pomocnik sądu, lub wręcz organ sądowy, którego zadaniem jest dostarczenie nieznanym sądowni informacji lub wyjaśnienie kwestii o charakterze specjalistycznym⁸.

Powyżej przedstawiony podział ma jednak w dużej mierze charakter jedynie historyczny, gdyż obecnie w coraz większym stopniu daje się zauważyć wzajemne przenikanie rozwiązań prawnych systemów kontynentalnych i systemów obszaru *common law*. Prowadzi to z jednej strony do wspomnianego już poszerzania aktywności sądu w tych systemach procesowych, które przewidywały do tej pory wyłącznie przedstawianie prywatnych opinii biegłych. Z drugiej zaś strony zauważalne jest wprowadzanie do systemów kontynentalnych w coraz większym stopniu możliwości przedstawiania prywatnej opinii biegłego i traktowania jej jako opinii biegłego sądowego. Wynika to z dostrzegania zarówno zalet jak i wad poszczególnych modeli procesowych⁹.

Zaprezentowane poniżej wyniki analizy poszczególnych systemów procesowych uporządkowane zostały według kryterium przynależności danego systemu do obszaru *common* czy *civil law*. Z kolei w ramach tej drugiej grupy brano pod uwagę okoliczność, czy ustawodawstwo lub praktyka orzecznicza danego państwa przewiduje możliwość korzystania z prywatnej opinii biegłego. Kryterium wyróżnienia było jednak nie tylko sama możliwość przedstawienia takiej opinii lub jej tolerowanie w praktyce sądowej, lecz ustalenie, czy prywatna opinia jest traktowana jako dowód z opinii biegłego na równi z opinią biegłego sądowego, obok lub zamiast niej. W

⁷ M. Lipczyńska, *O tzw. opinii...*, s. 47.

⁸ J. Lebre de Freitas, *La Preuve dans l'Union Européenne: Différences et Similitudes*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004, s. 26.

⁹ Do podstawowych zalet prywatnej opinii biegłego zalicza się: możliwość uzyskania dostępu do najlepszych biegłych, gdyż to strony finansują wynagrodzenie takiego biegłego; ograniczenia wydatków wymiaru sprawiedliwości; wzrost zainteresowania stron samodzielnym gromadzeniem materiału procesowego. Do wad zalicza się zwłaszcza brak bezstronności prywatnego biegłego; możliwość nierównej sytuacji obu stron procesu w dostępie do biegłych; a także, w przypadku ograniczonej liczby specjalistów z danej dziedziny, brak możliwości zweryfikowania opinii przedstawionej przez stronę; por. szczegółowo G.C. Hazard Jr, *Civil ...*, s. 49.

związku z tym szczególną uwagę poświęcono tym systemom procesowym, które formę takiej opinii przewidują.

2. Poszczególne systemy procesowe

2.1. Systemy kontynentalne nieprzewidujące prywatnej opinii biegłego

W **Niemczech** wyłącznie sąd wyznacza osobę biegłego i to z reguły z listy biegłych sądowych (§ 404 ZPO)¹⁰. Sąd może zwrócić się o opinię do stron co do osoby biegłego i jeśli strony zgodnie wskażą konkretnego biegłego, sąd jest tym wnioskiem związany (§ 404 ust. 4 ZPO). Strony mogą także żądać wyłączenia biegłego na podobnych podstawach, co wyłączenia sędziego (§ 406 ust. 1 ZPO). Niemiecki kodeks postępowania cywilnego zna więc jedynie opinię biegłego sądowego¹¹.

W literaturze i orzecznictwie niemieckiego Sądu Federalnego¹² przyjmuje się jednak, że prywatną opinię biegłego można uznać za dowód, jeśli wyrażą na to zgodę obie strony¹³. Taki biegły nie jest jednak traktowany jako biegły sądowy i nie może zostać przesłuchany przed sądem w tym charakterze¹⁴. Prywatna opinia biegłego może być też przydatna do oceny wiarygodności opinii biegłego powołanego przez sąd¹⁵.

W **Belgii** wyłącznie sąd powołuje biegłego, określając temat i zakres zleczonej mu opinii (art. 963 COJ). Nie wyklucza to możliwości wskazania przez strony konkretnego biegłego, którego sąd może ale nie musi zaakceptować¹⁶. Zasadniczo więc biegły może zostać powołany jedynie w toku wszczętego już postępowania cywilnego. Wyjątkowo, art. 962 COJ dopuszcza możliwość przeprowadzenia dowodu

¹⁰ D. Dwyer, *The Judicial Assessment of Expert Evidence*, Cambridge 2008, s. 195,

¹¹ W. Brehm, *Beweisrecht in Deutschland*, [w:] *The law...*, s. 202.

¹² Por. orzeczenia opublikowane w: BGH NJW 1993, s. 2382 i n.; BGH NJW 1992, s. 1459; BGH NJW 1986, s. 3077.

¹³ W. Brehm, *Beweisrecht in Deutschland*, [w:] *The law...*, s. 202.

¹⁴ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 196.

¹⁵ W. Brehm, *Beweisrecht...*, s. 202.

¹⁶ D. Mougenot, *La Preuve en Droit Belge*, [w:] *The law...*, s. 103.

przed wszczęciem postępowania w celu zabezpieczenia dowodu na potrzeby przyszłego postępowania sądowego i to jedynie w przypadkach szczególnie uzasadnionych i nadzwyczajnych. O przeprowadzenie tego dowodu należy złożyć wnioski u prezesa sądu¹⁷. Brak więc możliwości przedstawienia opinii prywatnej, tym bardziej że w Belgii szczególnie podkreśla się znaczenie zasady kontradiktoryjności w odniesieniu do czynności biegłego. Oznacza to, że strony powinny być informowane i zawiadamiane o każdej czynności dokonywanej przez biegłego i mieć możliwości ustosunkowania się do dokonanych czynności¹⁸. Biegły ma więc obowiązek zawiadamiania stron o terminie i miejscu dokonywanych czynności oraz wyznaczenia stronom czasu na ustosunkowanie się do zajętego stanowiska. W przypadku dowodu z prywatnej opinii biegłego nie ma natomiast możliwości zapewnienia udziału stronie przeciwnej w czynnościach biegłego, skoro w sądzie przedstawiana jest już gotowa opinia.

W **Szwajcarii** dopuszcza się możliwość przedstawienia sądowi prywatnej opinii wykonanej na zlecenie jednej lub obu stron. Nie wszystkie jednak procedury kantonalne uznają taką opinię za dowód, traktując ją jedynie jako twierdzenia faktyczne stron. W większości jednak kantonów moc dowodowa prywatnej opinii jest pozostawiona swobodnej ocenie sądu, który może ją uznać za przekonującą i zrezygnować z powołania biegłego sądowego (tak m.in. w procedurze cywilnej kantonu Fryburg). Podkreśla się bowiem, że prywatna opinia biegłego zawsze może być traktowana jako dowód z dokumentu prywatnego¹⁹.

Warto także wskazać, że nowo uchwalona procedura federalna Szwajcarii (PCS), która wejdzie w życie w 2011 r., także nie przewiduje prywatnej opinii biegłych i wprowadza zasadę sądowego powoływania biegłych (art. 183 PCS). Art. 189 PCS przewidział jednak możliwość zawarcia przez strony umowy o przeprowadzenie dowodu przez wskazanego biegłego arbitra (*expert-arbitre*). Przepis ten wprowadza zarazem wymaganie, by opinia przedstawiona przez takiego biegłego nie była stronnicza, a sprawa, w której on występuje podlegała pełnej dyspozycji stron.

¹⁷ D. Mougnot, *La Preuve...*, s. 104.

¹⁸ D. Mougnot, *La Preuve...*, s. 103.

¹⁹ Por. Analiza..., s. 15.

We **Francji** wyróżnia się trzy formy udziału specjalisty (biegłego) w postępowaniu dowodowym: oględziny dokonywane przez specjalistę (*constatation*), konsultację (*consultation*) oraz opinię biegłego (*expertise*). W literaturze przyjmuje się, że szeroka gama tych trzech środków umożliwia uzyskanie przez sąd szczegółowych informacji bez potrzeby angażowania w każdym przypadku długotrwałej i kosztownej procedury sporządzenia opinii przez biegłego.

Zgodnie z art. 263 NCPC sąd może zarządzić sporządzenie przez biegłego opinii (*expertise*) tylko wtedy, gdy nie jest wystarczające przeprowadzenie przez niego oględzin lub zasięgnięcie konsultacji. Przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego jest szczegółowo regulowane przepisami kodeksu i z reguły wiąże się z potrzebą wyznaczenia biegłemu dłuższego czasu na przeprowadzenie właściwej analizy. System francuski nie dopuszcza możliwości przedstawienia przez strony prywatnych opinii biegłych.

2.2. Systemy kontynentalne przewidujące instytucję prywatnej opinii biegłego

W **Finlandii** przede wszystkim do sądu należy możliwość powołania biegłego w przypadku, gdy dla rozstrzygnięcia sprawy wymagana jest ocena specjalisty (§ 44 fin. k.p.c.). Zasadniczo sąd może powołać tylko jednego biegłego sądowego. W literaturze zauważa się jednak, że biegły może być także osobą, która zostanie wskazana przez stronę i przedstawiona sądowi do przesłuchania bez postanowienia sądu (prywatny biegły)²⁰. Do biegłego prywatnego stosuje się odpowiednio przepisy o dowodzie z zeznań świadka (§ 55 fin. k.p.c.). Wskazuje się, że często strona niezadowolona z opinii przedstawionej przez biegłego sądowego powołuje biegłego prywatnego, którego opinię sąd musi wziąć pod uwagę przy rozstrzygnięciu sprawy²¹.

W praktyce, strony często przedstawiają sądowi pisemne opinie naukowe przygotowane przez pracowników naukowych na temat wykładni przepisów prawa mających zastosowanie w sprawie, mimo że ustawa nie przewiduje podstawy dla

²⁰ S. Laukkanen, *The Law of Evidence in the Finnish Judicial System*, The law..., s. 130.

²¹ S. Laukkanen, *The Law of Evidence...*, s. 130.

takich opinii. Dotyczą one kwestii prawnych, a nie faktycznych i nie są dla sądu wiążące. Mogą mieć jednak znaczenie pomocnicze przy wyrokowaniu²².

Regulacje fińskiego prawa procesowego określają dość precyzyjnie termin zgłaszania wszelkich faktów i dowodów przez strony. Powinno to nastąpić już w pierwszych pismach procesowych lub na posiedzeniu przygotowawczym wyznaczonym w celu zgromadzenia materiału dowodowego. Na tym posiedzeniu strony muszą także przedstawić wszystkie dokumenty, które mają być przedmiotem dowodu na rozprawie²³. W przypadku uchybienia temu terminowi strony mogą powołać kolejne dowody na rozprawie wyłącznie wtedy, gdy wykażą, że naruszenie terminu prekluzyjnego nastąpiło z ważnych powodów. Do takich okoliczności zalicza się m.in. brak wiadomości o istnieniu dowodu na etapie wszczęcia postępowania²⁴. W tym terminie powinny być też zgłoszone wnioski o przeprowadzenie dowodu z opinii biegłych, brak zaś obowiązku dołączenia pisemnej opinii. Opinia biegłego prywatnego może być wtedy przedstawiona dopiero na rozprawie w formie ustnej.

W **Hiszpanii** nowy kodeks postępowania cywilnego z 2000 r. (LEC) dokonał prawdziwej rewolucji w przedmiocie pozycji biegłego i roli opinii biegłego w postępowaniu cywilnym²⁵. Na gruncie poprzedniego stanu prawnego biegły sądowy był powoływany wyłącznie przez sąd w toku procesu, tak jak w innych kontynentalnych systemach procesowych. Od 2000 r. w zasadzie zniesiono możliwość powołania przez sąd biegłego sądowego.

Zgodnie z przepisami LEC dowód z opinii biegłego powinien być przeprowadzony jeszcze przed wszczęciem procesu, gdyż strony mają obowiązek już do pierwszych pism procesowych (pozew i odpowiedź na pozew) dołączyć pisemną opinię prywatnego biegłego, jeśli chcą z takiego dowodu skorzystać²⁶. Tylko w takim przypadku biegły może być później przesłuchany na rozprawie. Możliwość powołania przez sąd biegłego sądowego została zaś ograniczona jedynie do dwóch sytuacji: po

²² S. Laukkanen, *The Law of Evidence...*, s. 130-131.

²³ S. Laukkanen, *The Law of Evidence...*, s. 123.

²⁴ S. Laukkanen, *The Law of Evidence...*, s. 124.

²⁵ J. Lebre de Freitas, *La Preuve...*, s. 27.

²⁶ M. Serra Dominguez, *La Preuve dans le Proces Civil Espagnol*, [w:] *The law...*, s. 395.

pierwsze, gdy strona jest zwolniona z kosztów sądowych i korzysta z pomocy prawnej z urzędu oraz w przypadku, gdy wykaże, że nie miała możliwości uzyskania pisemnej opinii biegłego w chwili składania pozwu lub odpowiedzi na pozew (art. 399 LEC)²⁷. W praktyce jednak nie spotyka się powoływania biegłych sądowych. W literaturze podkreśla się, że to skrajne rozwiązanie polegające praktycznie na całkowitej likwidacji dowodu z opinii biegłego sądowego doprowadziło do wypaczenia tego środka dowodowego i postawiło pytania o stroniczość prywatnych biegłych²⁸.

W **Szwecji** podstawową rolę odgrywa dowód z opinii biegłego sądowego. Przed wydaniem postanowienia o dopuszczeniu takiego dowodu sąd powinien jednak spytać strony, czy mają jakieś wnioski co do osoby biegłego. Jeżeli strony zgodnie wniosą o powołanie konkretnej osoby na biegłego, sąd tę osobę powinien wyznaczyć (art. 40 pkt 3 hol. k.p.c.). Osoba wyznaczona na biegłego sądowego nie ma jednak obowiązku przyjęcia tej funkcji. Jeśli jednak się zgodzi, składa przysięgę przed sądem i ponosi odpowiedzialność karną za krzywoprzysięstwo.

Ustawa procesowa przewiduje także możliwość powołania prywatnego biegłego (art. 40 pkt 19 hol. k.p.c.). Biegły taki jest przesłuchiwany na tych samych zasadach co świadek i brak wymagania, by był on bezstronny²⁹. W przypadku tego rodzaju biegłego sąd nie może jednak nakazać przeprowadzenia oględzin z jego udziałem, czy udostępnienia mu przedmiotu oględzin, tak jak ma to miejsce w przypadku biegłego sądowego. Biegły prywatny nie ma bowiem żadnych uprawnień władczych względem stron i osób trzecich. Biegły taki nie składa przyrzeczenia przed sądem i nie ponosi odpowiedzialności karnej za złożenie nieprawdziwej opinii³⁰. Ponadto, biegły taki jest wynagradzany przez stronę. W literaturze podkreśla się, że w praktyce liczba prywatnych opinii biegłych jest większa niż opinii biegłych sądowych. Z tekstu ustawy wyraźnie wynika jednak, że ustawodawca preferuje opinię biegłego sądowego, jako dowodu o wyższej wiarygodności³¹.

²⁷ M. Serra Dominguez, *La Preuve...*, s. 395.

²⁸ M. Serra Dominguez, *La Preuve...*, s. 392.

²⁹ B. Lindell, *Evidence in Sweden*, [w:] *The law...*, s. 425.

³⁰ B. Lindell, *Evidence...*, s. 426.

³¹ B. Lindell, *Evidence...*, s. 426

Specyficznie uregulowana jest kwestia dopuszczalności prywatnej opinii biegłego w procesie **włoskim**, który w dużej mierze wzorowany jest na francuskim kodeksie postępowania cywilnego³². Zasadniczo biegły jest więc powoływany przez sąd lub sędziego w przygotowawczej fazie postępowania z listy sądowej (art. 61 CPC). Istotną różnicą względem procedury francuskiej jest jednak możliwość powołania przez strony prywatnego biegłego (art. 201 CPC). W praktyce strony często z tej możliwości korzystają³³. O ile jednak biegły sądowy jest pomocnikiem sądu i źródłem dowodowym, o tyle prywatny biegły powołany przez strony (*consulente*) jest pomocnikiem konkretnej strony w podobny sposób jak jej pełnomocnik procesowy³⁴. Taki biegły ma obowiązki wyłącznie względem strony, z którą pozostaje w stosunku umownym. Nie ma zaś obowiązków w stosunku do sądu. Z reguły jest też przesłuchiwany nie tyle przez sąd, co przez biegłego sądowego, który może w ten sposób ocenić treść przedstawionej przez niego opinii.

Wprowadzenie instytucji prywatnego biegłego do procesu włoskiego uznaje się za próbę umożliwienia stronom realnej oceny działania biegłego sądowego za pomocą wiedzy specjalistycznej posiadanej przez prywatnych biegłych³⁵. Pozycja tego biegłego jest jednak odmienna niż w klasycznym modelu przewidującym instytucję prywatnego biegłego. Jego opinia nie stanowi bowiem dla sądu źródła dowodowego, choć może być pomocna przy ocenie opinii biegłego sądowego. Włoskiego prywatnego biegłego nie można też nazwać pomocnikiem sądu, a jego pozycja jest zbliżona do roli pełnomocnika procesowego strony.

2.3. Systemy prawne common law

Obowiązująca od kwietnia 1999 r. nowa regulacja procesowa w **Anglii i Walii** (*Civil Procedure Rules - CPR*), która zastąpiła obowiązujące do tej pory Zasady Sądu Najwyższego (*Rules of the Supreme Court*), poświęciła dowodowi z opinii biegłego

³² H. Hammelmann, *Rules of Evidence Under the New Italian Civil Codes*' (1947), 29 *Journal of Comparative Legislation and International Law*, s. 40.

³³ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 197.

³⁴ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 197.

³⁵ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 197

(*expert evidence*) odrębny rozdział 35³⁶. Przy wykładni tych regulacji uwzględnić należy jednak także załącznik do rozdziału 35 CPR, czyli tzw. praktyczne wskazówki (*Practice Directions*) mające w systemie brytyjskim walor normatywny³⁷.

Podstawowa zasada, jaka została wprowadzona do angielskiego postępowania dowodowego, to subsydiarna rola sądu w zakresie postępowania dowodowego. Niemniej rola sądu w stosunku do dowodu z opinii biegłego została znacznie wzmocniona, albowiem przyznano mu kompetencję do odmowy dopuszczenia przedstawionej przez strony opinii prywatnej, jeśli tylko sąd uzna, że jest ona zbędna dla postępowania (zasada 35.1 CPR). W literaturze uznaje się to za reakcję na praktykę lat 90-tych, gdy strony przedstawiały liczne opinie biegłych przyczyniając się do wydłużenia postępowania także w tych sprawach, w których opinia taka była zbędna³⁸. Obecnie sąd angielski nie ma obowiązku zająć się każdą z przedstawionych opinii prywatnych, jeśli uzna że:

- nie jest ona istotna z punktu widzenia sporu lub;
- biegły nie ma odpowiednich kwalifikacji do wydania opinii lub;
- można uzyskać taką samą opinię w drodze dopuszczenia dowodu z jednego wspólnego biegłego (*single joint expert*)³⁹.

Według obecnej regulacji strona nie może powołać prywatnej opinii biegłego bez zgody sądu (zasada 35.4 (1) CPR). Zerwano w związku z tym z wieloletnią zasadą, zgodnie z którą to strony decydują o liczbie i potrzebie powołania biegłych. Ponadto strona, która zgłasza dowód z prywatnej opinii biegłego jest zobowiązana do wskazania, jakiej dziedziny wiedzy lub nauki ma dotyczyć opinia oraz z czego wynika praktyka osoby mającej być biegłym w tej dziedzinie (por. zasada 35.2 (2) CPR).

Wprowadzono także zmianę terminologiczną, gdyż w miejsce dotychczas używanego określenia świadek-biegły (*expert-witness*) prawodawca angielski używa obecnie wyłącznie nazwy biegłego (*expert*), co może świadczyć o pewnym zbliżeniu

³⁶ Por. załącznik nr 1 do niniejszej analizy.

³⁷ Por. załącznik nr 2 do niniejszej analizy.

³⁸ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 185.

³⁹ Por. *Protokol for the instruction of Experts to give evidence in civil claims* (załącznik nr 2), s. 7.

tej instytucji do instytucji biegłego sądowego⁴⁰. W literaturze przedmiotu wskazuje się jednak, że nadal orzecznictwo traktuje biegłego jak świadka, m.in. w zakresie zwolnienia go z odpowiedzialności za treść złożonej opinii⁴¹.

Kolejną istotną cechą nowej procedury angielskiej jest ograniczenie ustnego przesłuchania biegłego i podkreślenie znaczenia pisemnej opinii biegłego, która w wielu procesach może okazać się wystarczająca⁴². Zgodnie bowiem z zasadą 35.5 CPR opinia biegłego powinna przybrać formę pisemną (*written report*), chyba że sąd zarządzi inaczej. Jest to znaczące odstępstwo od tradycyjnego ujęcia dowodu z opinii biegłego, który w systemie anglo-amerykańskim z reguły był przeprowadzany ustnie. W ocenie ustawodawcy miało to przyspieszyć postępowanie i umożliwić sądowi podjęcie decyzji w przedmiocie dopuszczenia tego dowodu⁴³.

Zgodnie z zasadą 35.6 CPR strony zostały zobowiązane do przedstawienia na piśmie pytań do biegłego wskazanego przez stronę przeciwną, na które biegły ma obowiązek udzielić pisemnej odpowiedzi. Ponadto przepisy CPR wprowadziły pewne obowiązki biegłego w stosunku do sądu. Uprzednio biegły był uważany za osobę związaną jedynie ze stroną i niezobowiązaną w stosunku do sądu. Obecnie sąd może zarządzić na każdym etapie postępowania posiedzenie w celu wysłuchania biegłych obu stron (zasada 35.12 CPR), może również nakazać przekazanie stronie określonych informacji będących w posiadaniu drugiej strony i wskazanego przez nią biegłego (zasada 35.9 CPR).

Wprowadzono także ograniczenie czasowe w przedstawianiu dowodu z prywatnej opinii biegłego. Jeśli strona na etapie ujawniania materiału procesowego (tzw. *disclosure*) nie przedstawi pisemnej opinii biegłego, nie ma już możliwości wykorzystania tej opinii w procesie ani powołania biegłego celem przedstawienia opinii ustnej, chyba że sąd wyrazi na to zgodę (zasada 35.13 CPR). Zasada ta ma praktyczne znaczenie zwłaszcza w sprawach dotyczących szkód na osobie, gdzie

⁴⁰ N. Andrews, *English Civil Procedure: Fundamental of the New Civil Justice System*, Oxford 2003, s. 740.

⁴¹ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 186

⁴² J. G. Hall, G. D. Smith, *The expert witness*, St Albans 2001, s. 21.

⁴³ N. Andrews, *English...*, s. 741.

orzecznictwo sądowe wymaga jak najwcześniejszego ujawnienia i przekazania stronie przeciwnej prywatnej opinii biegłego⁴⁴.

Najistotniejszą zmianą w procedurze angielskiej jest wprowadzenie możliwości powoływania przez sąd biegłego wskazanego zgodnie przez strony (*single joint expert*)⁴⁵. Może to nastąpić zarówno na wniosek stron, jak i z inicjatywy sądu. Osoba biegłego jest wówczas ustalana w umowie między stronami, a jeśli nie mogą one dojść do porozumienia, sąd może powołać biegłego z listy (zasada 35.7 (3) CPR)⁴⁶. Strony w umowie mogą też określić sposób przesłuchania powołanego biegłego. Instytucja *single joint expert* jest stosowana w sprawach o średniej wartości przedmiotu sporu (między 5.000 GBP a 15.000 GBP), gdzie sąd może zastosować postępowanie przyspieszone (*Fast Track Proceedings*).

W **Irlandii**, w odróżnieniu od systemu angielskiego zachowano klasyczną dla *common law* postać dowodu z prywatnej opinii biegłego (*expert-witness*). W związku z daleko posuniętą kontrydiktoryjnością procesu, powoływanie biegłego oraz przedstawianie dowodu z opinii biegłego jest pozostawione wyłącznie stronom⁴⁷. Strony decydują więc zarówno o tym, kogo przedstawiają jako biegłego, jak i ilu biegłych zostanie powołanych. Sąd, ani strona przeciwna nie mają możliwości ingerowania w tę decyzję⁴⁸. W praktyce podnosi się, że najczęściej strony przedstawiają jako biegłego osobę, do której mają szczególne zaufanie i która przygotowała dla nich korzystną opinię. Często strony wręcz zlecają przed procesem sporządzenie opinii wielu biegłym, lecz w sądzie przedstawiają jedynie te, które są dla nich najkorzystniejsze⁴⁹. Zasadniczo dowód z opinii biegłego jest przeprowadzany tak jak dowód z zeznań świadka, czyli ustnie na rozprawie. W związku z tym strona nie ma obowiązku wcześniejszego przedstawienia opinii na piśmie. Biegły dopiero na rozprawie zostaje poddany przesłuchaniu przez drugą stronę (*cross-examination*). Strona przed rozprawą musi jedynie wskazać nazwisko

⁴⁴ S. Sime, *A practical Approach to Civil Procedure*, Oxford 2008, s. 409.

⁴⁵ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 187.

⁴⁶ J. G. Hall, G. D. Smith, *The expert...*, s. 22.

⁴⁷ D. McGrath, *Irish Report on Evidence*, [w:] *The law...*, s. 259.

⁴⁸ D. McGrath, *Irish...*, s. 259.

⁴⁹ D. McGrath, *Irish...*, s. 259.

biegłego. Wyjątek odnosi się do spraw dotyczących szkód na osobie, gdzie wymagane jest, aby w ramach postępowania przed rozprawą, czyli tzw. *disclosure*, powód w terminie trzech miesięcy przedstawił przeciwnikowi pisemną opinię biegłego, po czym strona przeciwna ma podobny czas by przedstawić własną pisemną opinię⁵⁰. Wymiana tych opinii jest warunkiem dopuszczalności wyznaczenia rozprawy.

Ogólne rozważania na temat znaczenia prywatnej opinii biegłego w prawie **amerykańskim** napotykać na istotną trudność związaną z istnieniem wielu procedur stanowych, które w różnorodny sposób regulują tę kwestię. Z tych względów zasadnicze wywody odnosić się będą do najistotniejszej w praktyce procedury, która obowiązuje przed sądami federalnymi USA.

Główne źródła prawa, obok orzecznictwa sądowego, stanowi zbiór federalnych zasad dowodowych z 1975 r. (*Federal Rules of Evidence - FRE*) przy uwzględnieniu obowiązujących w sprawach cywilnych federalnych zasad postępowania cywilnego z 1938 r. (*Federal Rules of Civil Procedure - FRCP*). Materię dowodu z opinii biegłych reguluje głównie art. VII FRE⁵¹ oraz zasada 26 (a) (2) FRCP⁵².

Zasadniczo system amerykański tradycyjnie traktuje biegłego tak jak świadka, co do sposobu przeprowadzenia tego dowodu. Różnica polega jednak na rodzaju okoliczności, co do których biegły zeznaje. Zasada 701 FRE zawiera rozgraniczenie pomiędzy zeznaniami świadka a zeznaniami biegłego. Ten pierwszy może bowiem wyrażać swoje oceny jedynie, gdy są one oparte na pewnych okolicznościach przez niego spostrzeżonych i nie opierają się na wiedzy specjalistycznej lub technicznej. Ponadto zgodnie z zasadą 702 FRE świadek zeznający na okoliczności specjalistyczne lub techniczne może być uznany jedynie wtedy za biegłego, gdy jego wiedza lub doświadczenie go do tego kwalifikują oraz gdy opiera się na dostatecznych i wiarygodnych podstawach oraz korzysta z wiarygodnej metody przy opracowaniu opinii. Dowód z opinii biegłego powinien być udostępniony stronom

⁵⁰ D. McGrath, *Irish...*, s. 260.

⁵¹ Por. Załącznik nr 3 do niniejszej analizy.

⁵² Por. załącznik nr 4 do niniejszej analizy.

przed procesem, ale z reguły wymagane jest także ustne przesłuchanie biegłego na rozprawie w drodze krzyżowego zadawania pytań przez pełnomocników obu stron.

Jednakże, zasada 706 FRE umożliwia sądowi powołanie biegłego sądowego z urzędu lub na zgodny wniosek stron. W odróżnieniu od biegłego powołanego przez sąd w systemie angielskim, w systemie amerykańskim biegły taki podlega krzyżowemu przesłuchaniu przez strony na rozprawie, podobnie jak biegły powołany przez strony. W praktyce jednak instytucja ta jest bardzo rzadko wykorzystywana ze względu na przywiązanie sędziów amerykańskich do tradycyjnej pasywności w postępowaniu cywilnym⁵³.

Zasada 26 (a) (2) FRCP określa granice czasowe zgłaszania dowodu z opinii biegłego. Zgodnie z tą regulacją strona, która chce się posłużyć opinią biegłego jest obowiązana w ramach fazy wstępnej (tzw. *discovery*) podać imię i nazwisko biegłego, z którego zamierza skorzystać. Ponadto, wymagane jest także dołączenie pisemnej opinii podpisanej przez biegłego, w której zostanie zawarte m.in. kompletne przywołanie wszystkich istotnych okoliczności oraz sposobu rozumowania biegłego, wskazanie przesłanek na jakich się oparł, a także lista publikacji biegłego z ostatnich 10 lat oraz lista spraw, w których biegły wstępował w ciągu ostatnich 4 lat. Według zasady 26 (a) (2) FRCP czas przedstawienia tej opinii określa dyskrecyjnie sąd. W przypadku braku zarządzenia w tym przedmiocie powinno to nastąpić na nie mniej niż 90 dni przed datą rozprawy, a jeśli przedstawienie opinii wynika z przedstawienia dowodów przez inną stronę w terminie 30 dni od przedstawienia tych dowodów.

3. Konkluzje

Powyższe wywody odnoszą się do dopuszczalności i mocy dowodowej prywatnej opinii biegłego w różnych systemach procesowych państw europejskich i Stanów Zjednoczonych. Z przeprowadzonej analizy wynika, że część systemów procesowych, podobnie jak prawo polskie, nie przewiduje środka dowodowego w postaci prywatnej opinii biegłego, uznając jedynie możliwość korzystania z opinii

⁵³ D. Dwyer, *The Judicial...*, s. 187

biegłego sądowego. Stanowi to wyraz traktowania biegłego jako pomocnika sądu mającego dostarczyć wiadomości specjalne, którymi sąd nie dysponuje. Z tych względów widoczne jest dążenie do zachowania bezstronności biegłego na zasadach zbliżonych do gwarancji zapewniających bezstronność sędziego (m.in. dopuszczając instytucję wyłączenia biegłego). W tych systemach prawnych opinia prywatna przedstawiona przez strony z reguły nie ma znaczenia dowodowego. Jest bowiem traktowana bądź jedynie jako twierdzenia strony o faktach (lub o prawie), ewentualnie jako dowód z dokumentu prywatnego, którego moc dowodowa z reguły wymaga i tak powołania dowodu z opinii biegłego sądowego.

Odmienne sytuacja kształtuje się w tych systemach prawnych, które bądź przewidują wyłącznie instytucję biegłego prywatnego (USA, Irlandia), bądź obok opinii biegłego sądowego dopuszczają opinię prywatną (Anglia, Hiszpania, Finlandia, Szwecja, Włochy). W tych państwach prywatna opinia biegłego ma z reguły moc dowodową równą dowodowi z opinii biegłego sądowego. Wyjątek występuje w przypadku systemu włoskiego, gdzie opinie prywatne w zasadzie mają charakter jedynie pomocniczy. Nie można też nie zauważyć, że w wielu systemach przewidujących obie formy dowodu z opinii biegłego możliwość powołania biegłego sądowego może służyć wyjaśnieniu sprzecznych opinii biegłych prywatnych (tak np. Szwecja, Finlandia), choć nigdzie wprost nie wskazuje się na wyższą moc dowodową opinii biegłych sądowych. Czasami możliwość korzystania wyłącznie z prywatnej opinii biegłych pozostawia się jedynie w procesach o znacznej wartości przedmiotu sporu, a w sprawach drobniejszych wprowadza się możliwość powoływania biegłego sądowego celem zminimalizowania kosztów postępowania (Anglia). Praktyka wskazuje także, że w systemach przewidujących obie postacie dowodu z opinii biegłego strony znacznie częściej korzystają z opinii prywatnej niż z opinii biegłego sądowego.

W systemach, gdzie występuje wyłącznie prywatna opinia biegłego (USA, Irlandia) naturalną rzeczą jest, że opinia taka ma pełną moc dowodową, równą innym środkom dowodowym. W tych sytuacjach konieczne jest jednak dokładne ustalenie, na jakie okoliczności biegły może zostać powołany oraz czy wiedza określonej osoby może ją kwalifikować do roli biegłego w procesie. Stąd z reguły w systemach tych

występują szczegółowe wymagania dotyczące udowodnienia posiadanego przez biegłego doświadczenia zawodowego i jego udziału w innych procesach (USA).

Jednym z założeń systemów dopuszczających wyłącznie prywatne opinie biegłych jest, że to strona finansuje udział biegłego w procesie. Umożliwia to dotarcie do najlepszych biegłych, którzy w innym przypadku, z uwagi na ograniczenia dotyczące wysokości wynagrodzenia biegłego sądowego, nie sporządziliby opinii na potrzeby procesu sądowego. Biegły sporządzający prywatną opinię ma jednak wyłącznie obowiązki względem stron a nie sądu, zaś opinia przez niego sporządzona nie ma waloru bezstronności. Wyjątek w tym zakresie wprowadzono w systemie angielskim, gdzie mimo dalszej dopuszczalności prywatnej opinii biegłego, biegły został zarazem zobowiązany do wykonywania poleceń sądu.

Warto także wskazać, że różnie przedstawia się w analizowanych systemach prawnych kwestia wymagania co do czasu przedstawienia dowodu z prywatnej opinii biegłego.

W systemach prawnych *common law*, gdzie strony samodzielnie zbierają materiał procesowy i zachodzi konieczność zapoznania się z nim przez strony przed rozprawą, wprowadzono instytucję *discovery (disclosure)*. W ramach tego etapu postępowania strony muszą wymienić między sobą wszystkie posiadane dowody, w tym także pisemne opinie biegłych, którymi na tym etapie dysponują. Najczęściej termin przedstawienia tych opinii określa sąd (Anglia, Irlandia). Jedynie wyjątkowo dopuszczalne jest późniejsze przedstawienie dowodu z opinii biegłego w toku rozprawy. Z reguły jednak w państwach systemu *common law*, preferujących zasadę ustności, niezbędne jest i tak przesłuchanie biegłego w toku rozprawy (wyjątek to system angielski).

Jeśli chodzi o pozostałe systemy prawne, to przyjęte rozwiązania co do zakresienia terminu na przedstawienie dowodu z pisemnej opinii biegłego są zróżnicowane. W prawie fińskim wystarczające jest wskazanie na posiedzeniu poprzedzającym rozprawę osób mających być biegłymi. Nie jest zaś konieczne przedstawienie całej opinii na tym etapie postępowania. Najbardziej skrajne rozwiązanie przyjął system hiszpański, który określił bezwzględny obowiązek przedstawienia prywatnej opinii biegłego już w pierwszych pismach procesowych z bardzo ograniczoną możliwością

późniejszego powołania tego dowodu. W pozostałych systemach brak szczególnych regulacji dotyczących terminu zgłoszenia tego środka dowodowego.

Konkludując, warto zastanowić się nad wprowadzeniem dowodu z prywatnej opinii biegłego do polskiego systemu prawa procesowego obok dowodu z opinii biegłego sądowego. Z jednej strony umożliwi to wymiarowi sprawiedliwości dostęp do najlepszych biegłych, a z drugiej zmobilizuje strony do przedprocesowego gromadzenia materiału dowodowego. Wymaga to jednak precyzyjnego ustalenia kryteriów w zakresie tego, kto może być powołany w charakterze biegłego oraz w jaki sposób spełnienie tych kryteriów przez daną osobę powinno zostać wykazane w procesie. Obecnie kwestia ta jest znacznie prostsza, gdyż sąd z reguły korzysta, w przypadku biegłego sądowego, z listy biegłych prowadzonych przez prezesa sądu okręgowego.

Warto jednak wskazać na pewne zagrożenia związane z wprowadzeniem dowodu z prywatnej opinii biegłego.

Po pierwsze, od biegłego prywatnego trudno wymagać bezstronności. Wiązać się to będzie z reguły z przedstawianiem kilku opinii przez obie strony procesu. Wymaga to zaś od sądu umiejętności ich oceny i porównania, a czasami wręcz skutkować będzie koniecznością powołania biegłego sądowego celem wyjaśnienia istniejących sprzeczności. Może to więc prowadzić do znacznego wydłużenia czasu trwania postępowania.

Po drugie, nie można zapominać, że w systemach prawnych, z których instytucja prywatnej opinii biegłego się wywodzi, obowiązuje przymus adwokacki. Trudno bowiem wymagać od samych stron pozyskiwania opinii biegłych i przedstawiania tych opinii w sądzie. Łączy się to z problemem zapewnienia równouprawnienia stron, spośród których tylko jedna jest reprezentowana przez kwalifikowanego pełnomocnika. To samo może odnosić się do zróżnicowanej sytuacji finansowej stron, która w praktyce będzie decydowała o możliwości pozyskania opinii konkretnego biegłego. Może mieć to szczególne znaczenie w przypadku, gdy w kraju jest niewiele ekspertów z danej dziedziny.

IV. Podstawowa literatura

1. Andrews N., *English Civil Procedure: Fundamental of the New Civil Justice System*, Oxford 2003.
2. Cadet L., Jeuland E., *Droit judiciaire privé*, Paryż 2006.
3. Couchez G., *Procédure civile*, Paryż 2002
4. De Leval G., *Éléments de procédure civile*, Bruksela 2005.
5. Dwyer D., *The Judicial Assessment of Expert Evidence*, Cambridge 2008.
6. de Freitas J. Lebre, *La Preuve dans l'Union Européenne: Différences et Similitudes*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004.
7. Guinchard S., Ferrand F., *Procédure civile. Droit interne et droit communautaire*, Paryż 2006.
8. Habscheid W.J., *Droit judiciaire privé suisse*, Genewa 1981.
9. Hall J. G., Smith G. D., *The expert witness*, St Albans 2001
10. Hammelmann H., *Rules of Evidence Under the New Italian Civil Codes'* (1947), 29 *Journal of Comparative Legislation and International Law*.
11. Hazard Jr G.C., *Civil Procedure in Comparative Perspective*, [w:] *Common Law- Civil Law. The Future of Categories of the Future*, Toronto 2009.
12. Hohl F., *Procédure civile. t. 1 Introduction et théorie générale; t. II Organisation judiciaire, compétence, procédure et voies de recours*, Berno 2001-2002.
13. Jauerling O., *Zivilprozessrecht*, Monachium 2003.
14. Laukakanen S., *The Law of Evidence in the Finnish Judicial System*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004

15. McGrath D., *Irish Report on Evidence*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004.
16. Rechberger W.H., Simotta D.-A., *Grundris des österreichischen Zivilprozessrechts. Erkenntnisverfahren*, Wiedeń 2003.
17. Rosenberg L., Schwab K.H., Gottwald P., *Zivilprozessrecht*, Monachium 2004.
18. Serra Dominguez M., *La Preuve dans le Proces Civil Espagnol*, [w:] *The law of Evidence in the European Union*, ed. J.M. Lebre de Freitas, Haga 2004.
19. Sime S., *A practical Approach to Civil Procedure*, Oxford 2008.
20. Tomaszewski T., *Czy korzystać z opinii prywatnych?*, PS nr 2/1997.

V. Wykaz załączników

1. Wyciąg z angielskich zasad procesowych (CPR), część 35 (PART 35) - *Experts and assessors*;
2. Wyciąg z angielskich *Practice Directions* do CPR w zakresie części 35;
3. Wyciąg z amerykańskich federalnych zasad dowodowych (FRE), artykuł VII (ARTICLE VII) - *Opinion and expert testimony*
4. Wyciąg z amerykańskich federalnych zasad postępowania cywilnego, zasada 26 (a) (1) i (2)